

Отож, сучасний стан вивчення історії руху Опору в Україні потребує вироблення загальноприйнятої термінології в рамках державницької концепції новітньої історії України. Дискусія щодо такої концепції, яка може виникнути серед науковців, а також узгодження термінів, вочевидь посприяють теоретичному осмисленню руху Опору в Україні як явища та активізації конкретних історичних досліджень з цієї тематики. Зокрема, це позитивно вплине на дослідження діяльності польського руху Опору в Західній Україні та українського руху Опору у Східній Україні; на вивчення так званих «білих» партизанських загонів; на встановлення невоєнних втрат, завданих окупантам, та внеску України у перемогу; на з'ясування реакції різних соціальних прошарків на окупаційний режим та мотивів їхньої участі в русі Опору; на перегляд періодизації та ролі радянського партизанського руху в боротьбі з фашизмом і, врешті-врешт, на створення фундаментальної праці «Антифашистський рух Опору в Україні».

Крім того, це сприятиме деміфологізації історичного минулого нашого народу, утвердженню ідеї самодостатності й цілісності української історії, а отже дасть змогу віднайти гідну довіри історичну пам'ять, котра стане «основою для колективної ідентичності і діяльності» українців¹⁷.

Володимир В'ятрович

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНО-ПРОГРАМОВИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920-Х—1950-Х РР.

Уже традиційно розвідки, присвячені проблематиці ОУН та УПА, починаються твердженнями про нерозвиненість історіографії, про брак узагальнюючих, аналітичних робіт. На жаль, такі твердження насправді досі залишається актуальним, особливо щодо досліджень ідейно-політичної платформи українського визвольного руху 1920-х—1950-х рр. Помітне останнім часом поживавлення уваги до інших аспектів діяльності руху практично не зачепило його ідеології — можна назвати лише дві сучасні роботи, в яких здійснено спробу комплексно проаналізувати цю проблему¹. Перша — монографія Анатолія Русначенка «Розумом і серцем»². Вона, щоправда, має суттєву ваду: автор не розглядає ідеології ОУН 1930-х рр., оминаючи важливий період становлення ідейно-політичних підвалин організації. Другим, повнішим, дослідженням є робота Георгія Касьянова «Ідеологія Організації Українських Націоналістів», у котрій історик спробував якнайповніше охопити період 1920-х—1950-х рр.³. Проте він обрав надто вузький об'єкт аналізу, зупинившись, фактично, на самих лише постановках та рішеннях зборів ОУН. Що ж стосується інших робіт, то вони обмежуються тільки певними етапами — залежно від завдань, які ставили перед собою їхні автори: щоб підтвердити тезу про авторитарність ідеології ОУН, її близькість до праворадикальних ідеологій, розглядають окремі

¹ Раніше цих питань торкалися дослідники з-поза меж України, див.: Armstrong John A. *Ukrainian Nationalism*. — Englewood, Colorado, 1990; Motyl Alexander J. *The Turn to the Right: The Ideological origins and development of Ukrainian Nationalism. 1919-1929*. — New York, 1980; Лисяк-Рудницький І. *Націоналізм // Історичні есе*. — Київ, 1994 — Т. 2. — С. 251—256. Див. також роботи полемічного характеру, які висвітлюють суть дискусії між «бандерівцями» та «двійкарями»: Кричевський Р. *ОУН в Україні, ОУН і ЗЧ ОУН*. — Нью-Йорк—Торонто, 1962; Мірчук П. *За чистоту позицій українського визвольного руху*. — Мюнхен—Лондон, 1955.

² Русначенко А. *Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-х—1980-х років*. — Київ, 1999.

³ Касьянов Г. *Ідеологія Організації Українських Націоналістів // Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія* — Київ, 2005. — С. 445—475.

¹⁷ Subtelny O. *The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies*. — 1993 — 18. — №. 1-2. — P. 53.

положення ідеології 1930-х рр.⁴, з іншого боку, щоб обґрунтувати думку про її демократичний характер, цитують програму 1943—1944 рр.⁵. Отож першим і найважливішим завданням для майбутніх дослідників ідеології українського визвольного руху залишається цілісний аналіз її як явища динамічного. Такий аналіз має охопити не тільки рішення найвищих керівних органів визвольного руху, що є лише верхівкою айсберга, але й дискусії та листування між провідними членами ОУН та УПА, їхню публіцистику, вишкільні матеріали як засіб засвоєння ідеології, призначений для внутрішнього вжитку, красне письменство як засіб її широкої популяризації, фольклор як вияв її утвердження в народній свідомості. Поступове збільшення джерельної база завдяки віднайденню нових документів та матеріалів створює умови для такого розширеного аналізу.

Крім того, досліджуючи ідейно-політичну платформу визвольного руху, слід звертати увагу на його кадрове наповнення на різних етапах; з одного боку, склад учасників завжди віддзеркалював актуальний зміст самої цієї платформи, а з іншого — без сумніву, визначав її наповнення. Не можна також не враховувати зовнішніх впливів на формування ідеології. Ідеологія певного руху є своєрідним імперативом для діяльності його учасників, але водночас не можна заперечити й впливу тактики, конкретних форм діяльності на її розвиток.

Звертаючи увагу на всі означені вище аспекти, я спробую викласти власне бачення розвитку ідеології українського визвольного руху протягом 1920-х—1950-х рр. Пропонована стаття має стати тільки апробацією моєї гіпотези щодо розвитку ідейно-програмових засад визвольного руху, а тому я не наводитиму в ній цитат, які б підтверджували висунуті тези, залишаючи їх для ширшого монографічного дослідження. Сподіваюся, що підняті тут питання викличуть дискусію, яка допоможе зробити потрібні уточнення й доповнення.

⁴ Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.) // Журнал «Ї». — 2000. — № 16. — С. 86—101.

⁵ Потічний П. Політична думка українського підпілля 1943-1951 // Зустріч. — Ч. 2. — 1991. — С. 137—148. Див. також хрестоматію творів ідеологів українського визвольного руху, яку підготував цей автор: *Political Thought of the Ukrainian Underground 1943-1951 / Ed. by P. Potichnyj, Y. Shtendera.* — Edmonton, 1986.

Отож, якщо розглядати ідеологію ОУН як явище динамічне, в її розвитку можна виділити окремі етапи, коли відбувався певний стрибок — перехід ідейно-політичних засад у іншу площину. Проте насамперед слід визначитися з загальними рамками — відповісти на запитання: «Чому ми говоримо про 1920-ті—1950-ті рр. як період формування цієї ідеології?»

Початком процесу становлення ідеології ОУН слід вважати першу половину 1920-х рр., коли сам термін «український націоналізм» починає входити в науковий і, що головніше, в суспільно-політичний дискурс українців. Саме тоді з'являються й засадничі праці. Маю на увазі книги: «До основ українського націоналізму» (1921) Степана Рудницького, «Теорія нації» (1922) Володимира Старосольського, «Розвиток української національно-політичної думки в ХІХ ст.» (1922) Юліяна Охримовича. Завершальним акордом цієї увертюри можна вважати появу 1926 р. праці Дмитра Донцова «Націоналізм», яка дуже швидко набула великої популярності, особливо серед молоді. Свідченням того, що термін «український націоналізм» увійшов у площину суспільно-політичного життя стало створення 1925 р. Легії українських націоналістів.

Верхньою межею процесу формування ідейно-програмових засад ОУН можна назвати 1950 р. — тоді було ухвалено поправки до постанов III Надзвичайного збору ОУН, після чого принципових змін у платформі визвольного руху не відбувалося.

Протягом означеного періоду сталися три суттєві зміни самого формату націоналістичного руху, і кожна з них свідчила про початок нового етапу в розвитку ідеології. Так, перший етап охоплює 1920-ті рр. — це період становлення націоналістичного світогляду. Наступним кроком було утвердження на базі цього світогляду ідеології Організації Українських Націоналістів. Цей період припадає на 1929—1940-ві рр. Завершальним періодом стало формування програми українського визвольного руху, представленого такими його структурами, як ОУН, УПА, УТВР. Цей етап припадає на 1940—1950-ті рр. На кожному з етапів реалізовувались особливі завдання, а тому ідейні засади на кожному з них відрізнялися не лише змістом, але й формою. Відзначмо, що саме така послідовність змін у засадах була закономірною, тому спроби пришвидшити формування програми визвольного руху й оминати окремі етапи не

увінчалися успіхом⁶. Всесвітньо відомий фізик Альберт Айнштайн зазначав: «Важливі проблеми, з якими ми стикаємося, не можуть бути вирішеними на тому ж рівні мислення, на якому ми перебували, формулюючи їх». Для формування загальнонаціональної програми потрібен був практичний досвід політики в загальноукраїнському масштабі, якого не мали члени ОУН у 1930-х рр. Щойно з появою такого досвіду в 1940-х рр. стали можливими програмні рішення III Надзвичайного великого збору ОУН. Кожен наступний етап не заперечував абсолютно здобутків попереднього, навпаки, багато з них ставали основою, на якій будувалися нові тези. Інші ж, як такі, що не витримали випробування часом чи практикою, відкидалися. Тобто певні ідеологічні твердження ніколи не набували рис безсумнівних істин чи аксіом. Саме такий підхід, що його виробили ідеологи ОУН, став рушієм постійного розвитку ідейно-політичних засад організації і зрештою забезпечував їй провідне місце в визвольному русі протягом більше як двох десятиліть.

На першому етапі — етапі формування націоналістичного світогляду — вирішальне значення відігравав досвід поразки визвольних змагань 1917—1920 рр. Відповідно, головний наголос робився на національне визволення: саме ця ідея мала стати об'єднавчою, а тому несуттєвими ставали розходження в партійних поглядах. Вважалося, що саме недостатня увага з боку попередньої політичної еліти до цього першорядного питання, її зацікленість на дискусіях щодо шляхів подальшого розвитку державності була головною причиною поразки визвольних змагань 1917—1920 рр. Можемо виразно побачити, що на той час українські націоналісти нехтували соціальними питаннями як такими, які могли знову розколоти визвольні сили на соціалістів, консерваторів, монархістів тощо. Максимально широка платформа мала б об'єднати якнайбільше політичних сил.

Унаслідок поразки українського визвольного руху в його кадровій структурі після 1920 р. сталися серйозні зміни — на задній план поступово стали відходити скомпрометовані діячі політичних партій кінця XIX — початку XX ст. Їх замінила молода військова еліта України, яка не встигла відіграти вагомій ролі в минулих визвольних

⁶ На нашу думку, такими спробами можна вважати рішення Другого збору ОУН від 1939 р., які ніколи не були втілені і дуже швидко втратили свою актуальність. Див.: *Політична Програма Організації Українських Націоналістів (Ухвалено II Великим Збором українських націоналістів у серпні 1939)*. — Б.м., б.д.

змаганнях і тепер вважали за необхідне змінити розклад сил на політичній арені. Іншою суспільною силою, яка рішуче вийшла на цю арену, була молодь, котра вважала своєю місією виправити помилки старшого покоління. Відповідно, у цей період провідні ролі перебирають Українська військова організація та численні молодіжні, передовсім студентські, організації. Таке кадрове наповнення визвольного руху впливало на його ідейне обличчя, робило характерними рисами авторитарність (узяті від військовиків) та радикалізм (від молоді). Ці тенденції посилював і вплив зовнішніх чинників. Атмосферу 1920-х рр. у світі характеризували загальна мода на волюнтаризм, ірраціоналізм, дискредитація демократичних ідеологій і зростання авторитарних тенденцій. Природньо, що ці риси яскраво відобразились у творах багатьох тогочасних українських публіцистів та ідеологів націоналістичного спрямування.

Проте у 1920-х рр. ідейне обличчя українського визвольного руху було ще доволі невиразним, тому на цей час іще не можна говорити про націоналістичну ідеологію, а лише про формування націоналістичного світогляду. Характер діяльності УВО, яка позиціонувала себе як понадпартійна таємна немасова військова організація, чийм головним завданням є продовження збройної боротьби з окупантом, не сприяв розвиткові ідеології. Певну роль тут відіграла відраза військовиків до всіляких політичних програм та ідейних платформ. Достатньою вважали наявність у члена організації бажання боротися за визволення України. Чітке ідеологічне позиціонування УВО відбулося щойно в другій половині 1920-х рр. Його пришвидшила гостра дискусія в лавах організації, спричинена появою в ній радянофільських тенденцій. Врешті цю кризу було подолано: радянофільське членство УВО відколось, створивши Західноукраїнську народну революційну організацію, решта ж її членів поступово схилялася до нової для української політики й популярної націоналістичної ідеології.

Тоді ця ідеологія щойно народжувалася — в численних дискусіях у різноманітних молодіжних гуртках, літературних та культурних клубах. Навіть провідний тогочасний ідеолог Дмитро Донцов був не політичним діячем, а літературним критиком. Тому можна стверджувати, що ідейна платформа визвольного руху в цей період формувалася поза чіткими організаційними рамками — на рівні особистого світогляду. Спрямованість на вироблення певних

психологічних рис визначила й специфіку ідеологічних творів того часу — більшість із них, сповнені емоціями, радше нагадують релігійні проповіді, ніж політичні документи.

Серед причин поразки визвольних змагань називали також психологічну неготовність українців обстоювати свою свободу в жорстоких умовах боротьби. Тому, щоб реалізувати свої державотворчі прагнення, українці повинні були б переродитись: із «м'якотілих, сентиментальних “провансальців”» зробитися фанатично відданими вояками. Радикалізм цієї вимоги виливався часом навіть у заперечення загальнолюдських цінностей, притаманних «провансальцям», — милосердя, моральності тощо. Очевидно, що ці максималістські вимоги ніколи до кінця не були виконані, проте вони відіграли важливу роль у формуванні психологічного обличчя учасників руху. Так уперше в українській історії постало покоління справжніх революціонерів — людей, відірваних від буденного існування, чие життя було цілковито присвячене боротьбі.

Щойно з появою достатньої кількості таких людей, адептів єдиної світоглядної системи, виникла потреба її кристалізації, а отже й віднайдення певних організаційних форм. Для українського націоналізму цей процес почався в кінці 1920-х рр. і завершився 1929 р. зі створенням єдиної політичної організації — Організації Українських Націоналістів. Очевидно, це була відповідь на вимоги часу, коли з'явилася необхідність об'єднати розрізнені націоналістичні організації в єдину структуру на базі чіткої ідеології. ОУН, на відміну від УВО, від самого початку творилася як політична організація, а тому мусила ідеологічно протиставитися наявним політичним силам, аби довести свою потрібність.

Відповідно, на цьому етапі відбувається професіоналізація ідеологів — у структурі ОУН одне з провідних місць посідає спеціальна ідеологічна референтура, з'являється спеціалізоване видання «Розбудова нації» (виходило з 1928 р.), яке стало трибуною для обговорення питань ідеології. Оскільки одним із головних завдань визвольного руху було створення потужної консолідованої організації як інструмента визвольної боротьби, то значну увагу приділялося вихованню членства. Так, з'являється низка спеціально оформлених вимог до членів ОУН (Декалог, 12 прикмет, 44 правила), які своєю формою і змістом дещо нагадують кодекси релігійних організацій. До речі, саме на цьому етапі бажання ідеологів

ОУН перетворити ідеологію українського націоналізму на своєрідну світську релігію призвело до загострення відносин ОУН із церквою та клерикальними організаціями. Загалом, на цьому етапі керівництво ОУН визнавало формування та популяризацію ідеології українського націоналізму одним із пріоритетних напрямів — поряд з продовження збройної боротьби з окупантами. Ідеологічний та військовий вишколи стають основою підготовки членства. Як і в попередній період, помітний відбиток на ідеології залишила мода на авторитарні моделі керування, критичне ставлення до демократичних засад і в ідеології, і в практиці. Загальносвітова мода на харизматичних лідерів відобразилася в українських вождях (Коновалець, згодом Бандера), у творенні культу героїчного минулого.

Фінальним акордом для цього етапу став розкол ОУН на два крила, який, з одного боку, вивершив тривалий конфлікт усередині організації, а з іншого боку, став початком нового етапу розвитку ідейної платформи динамічного молодечого крила, що оформилося 1940 р. в ОУН під проводом Степана Бандери. Слід зазначити, що інше крило колись єдиної організації еволюціонувало в ідейному плані значно повільніше. Важливі зміни, яких зазнала політична програма ОУН(м) в останні роки війни та перші післявоєнні роки на еміграції, були радше дещо запізнаним відгуком на зміни зовнішніх умов, ніж результатом внутрішнього визрівання.

Натомість уже перший публічний документ Революційного Проводу ОУН — «Маніфест» від грудня 1940 р. — яскраво засвідчив новий погляд на місце організації у процесах, що проходили в Україні та світі⁷. Саме в цьому документі вперше виголошено низку головних програмних постулатів українського визвольного руху 1940-х—1950-х рр., зокрема його ключовий меседж: боротьба за свободу народів і людини.

Отже, конфлікт, по суті, став важливим каталізатором розвитку націоналістичної ідеології та її переходу в формат політичної програми. «Розкольники», аби здобути підтримку членства, легітимізувати свої дії, мусили протиставити керівництву ще тоді єдиної організації щось більше, ніж персональні претензії до конкретних діячів. Крім

⁷ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929-1955. Збірка документів. — Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. — С. 21–23.

того, поява нової організації, нового керівництва відкрила дорогу для молодшого покоління ідеологів, що не мали можливості реалізуватися під тиском старших авторитетів. Зокрема, провідну роль у формуванні ідейних засад руху стала відігравати група, створена довкола представника молодого покоління націоналістів Івана Мітрінги — саме його вважають автором згадуваного «Маніфесту». І хоча згодом сам Мітрінга та частина його людей через персональні непорозуміння з керівником ОУН Миколою Лебедем відійшли від організації, їхні ідеї були розвинені в програмних засадах у 1943—1944 рр.

Розкол також серйозно позначився на авторитарних тенденціях, які довгий час домінували в націоналістичному русі. Протистояння конкретному вияву авторитаризму (в подібні «вождя» Мельника) незабаром перейшло в протистояння авторитаризмові як принципу. Очевидно, додаткову роль у цьому відіграло те, що 1941 р. було заарештовано харизматичних керівників (насамперед Бандеру) і на їхнє місце прийшли нові керівники — радше з діловими, ніж провідницькими якостями, тобто харизматичну еліту замінила еліта менеджерів — Р. Шухевич, П. Кравчук, В. Кук та ін.

Найважливішим чинником, який призвів до переходу програми на якісно новий рівень, стало те, що націоналістичний рух урешті перейшов від стадії підготовки до безпосередньої реалізації власної ідейної платформи в роки Другої світової війни, а для цього потрібно було конкретизувати положення платформи. Структура визвольного руху суттєво розрослась, вона вперше зуміла вийти за межі Західної України, і сам цей рух уперше спробував себе як загальноукраїнський. Розгром національного життя українців у роки першої радянської окупації, відсутність інших організованих політичних структур призвела до того, що ОУН стала перебирати на себе роль представника інтересів цілої нації. Відповідно, перед її ідеологами постало завдання розробити окремі аспекти ідейної платформи, яким досі не приділялось уваги (насамперед соціально-економічні питання). У цей період найважливішим часом були 1941—1943 рр., коли, власне, й визрівала програма, проголошена 1943 р. як рішення ІІІ Надзвичайного Великого Збору ОУН⁸. Активну участь у її розробленні взяли нові активісти визвольного руху, вихідці з Центральної та Східної України. Аналіз програми дає підстави означити її

⁸ Див. його постанови: *ОУН в світлі постанов...* — С. 90—113.

як соціал-демократичну. Очевидно, вона й не могла бути інакшою, адже перед членами ОУН стояло завдання боротьби за національну та соціальну свободу українців, серед яких більшість належала до утискуваних суспільних прошарків. Та й, зрештою, ідеї соціальної підтримки, державної опіки в поєднанні з нормальними умовами для особистого економічного зростання були тими економічними принципами, що могли забезпечити масову підтримку визвольному рухові.

У 1943—1946 рр. триває втілення цих програмних положень у життя: створюється УПА, з'являються повстанські республіки, розгортається двофронтна боротьба проти німецьких та радянських сил. Закономірно, що в цей час не відбувалось якогось поглиблення програми, — активні практичні дії, збройна боротьба поглинали весь час підпільників і вимагали участі в них також і тих, хто виконував роль ідеологів руху. Саме вони розбудовували політвиховний апарат у повстанській армії, пропагандистські структури та видавничу базу визвольного руху. На цей же період припадає створення підпільного парламенту — Української Головної Визвольної Ради. Факт появи додаткового керівного органу визвольного руху поза Проводом ОУН засвідчив, що його діячі на той момент уже чітко усвідомили: рух переріс рамки суто націоналістичного й перетворився на загальнонаціональний. Програмні документи УГВР — «Універсал» (назва цього документа, очевидно, мала пов'язати це політичне утворення з Українською Центральною Радою), «Платформа» є переконливим свідченням цього факту⁹. Зрештою загальнонаціональний формат збройної боротьби на той момент визнавали не лише діячі ОУН, а навіть колишні їхні опоненти, які вливались у визвольний рух (до прикладу, керівник УНДО, віце-маршалок польського сейму Василь Мудрий, в 1944 — віце-президент УГВР).

Важливо, що саме в цей період як в ідейному, так і в практичному плані український визвольний рух пробував вийти за національні рамки. Тут слід згадати про проведення в листопаді 1943 р. Конференції поневолених народів¹⁰, спробу переформувати ОУН у

⁹ *УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності. 1944-1951. — Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. — С. 9—16.*

¹⁰ *АБН в світлі постанов Конференції та інших матеріалів з діяльності. 1941-1956. — Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1956. — С. 15—23.*

Народно-визвольну революційну організацію в 1944 р.¹¹, озвучення концепції антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи, що стає провідною у післявоєнний період¹². Ідеологи визвольного руху вважали, що саме в міжнародному форматі можна буде ефективно протистояти інтернаціональній більшовицькій ідеології.

Після 1946 р., коли визвольний рух знову переходить до тактики підпільної боротьби, поступово спадають масштаби бойових дій повстанців і протистояння з радянським тоталітарним режимом зміщується в ідейну площину, відбувається своєрідний сплеск у розвитку програмних положень руху. Саме тоді сформувалася ціла плеяда провідних ідеологів та публіцистів ОУН (Петро Федун, Осип Дяків, Ярослав Старух, Василь Галаса та ін.), саме тоді виходять у світ їхні засадничі роботи, які деталізують бачення ладу в майбутній незалежній Україні та світі. Для порівняння можна навести такі кількісні характеристики: за період 1941—1946 рр. у підпіллі опубліковано трохи більше тридцяти робіт ідейно-політичного змісту, тоді як за наступні п'ять років — близько ста¹³. Це при тому, що умови роботи підпільних друкарень у 1946—1951 рр. були значно важчими. Суттєво розширюється тематична палітра підпільних авторів. Серед тем, які вони розкривали у своїх роботах, — імперіалістична зовнішня політика СРСР і її загроза для сусідніх держав; аналогії між більшовизмом та фашизмом; придушення свободи слова в СРСР; невідповідність декларованих ідеологічних постулатів про соціалізм та марксизм реальній політиці; фіктивність виборчого процесу; формування привілейованого класу «компартійних вельмож»; економічна експлуатація населення; русифікаційна та денаціоналізаційна політика¹⁴. Очевидно,

¹¹ Про це детальніше див.: Марчук І. Невідомі документи Народно-Визвольної Революційної Організації // *Архіви України*. — № 4–5. — 2001. — С. 12–25.

¹² В'ятрович В. УПА і реалізація концепції антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи // *Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів*. — Львів, 2004. — С. 78–92.

¹³ Підрахунок зроблено на підставі каталогу видань ОУН-УПА, який подає на сторінках своєї монографії О. Стасюк: Стасюк Олександр. *Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.)*. — Львів, 2006. — 384 с.

¹⁴ Про це детальніше див.: Стасюк О. *Видання ОУН(б) післявоєнного періоду: тематичний огляд публікацій* // *Український визвольний рух*. — Зб 6. — С. 148–170.

що самі умови підпільної роботи (тривале переховування в бункерах) сприяли, з одного боку, активізації роботи ідеологів, а з іншого — ліпшому засвоєнню ідейних засад через численні ідеологічні вишколи.

Якщо говорити про вплив внутрішніх чинників на формування в цей період ідеології, то слід звернути увагу на зміну кадрового складу: ОУН та УПА стають справді масовими загальнонародними організаціями, а не лише об'єднанням військовиків та інтелектуалів. Відповідно, ідейна платформа руху поступово втрачає відірвані від реальності філософські пасажи, стає значно практичнішою, тобто перетворюється на власне програму.

Стосовно впливу зовнішніх чинників слід наголосити передовсім на намаганні ідеологів ОУН виробити ідеологію — антипод більшовицької. Тому дуже багато уваги приділялося детальному вивченню засад більшовизму, і часом навіть доходило до запозичень. Іншим визначальним зовнішнім чинником був остаточний крах авторитарних і тоталітарних тенденцій у світовому масштабі, відродження демократизму. Це яскраво відбилося як у практичній діяльності ОУН (показовим моментом може бути створення Бюро Проводу як колективного керівного органу), так і в ідейній площині. Проте тривалий час іще відчувалася певна нехіть ідеологів ОУН до самого терміна «демократія». Навіть у постановах III Надзвичайного збору, на якому остаточно було затверджено демократичний курс організації, цей термін відсутній. В уточненнях та доповненнях до цих постанов, ухвалених 1950 р., зазначається з цього приводу, що «справа державного ладу не знайшла в Програмових постановах III-го НВЗ ОУН належного висвітлення. Тим не менше, весь дух Програмових постанов виразно показував, що ОУН бореться за демократичний лад в майбутній Українській Самостійній Соборній Державі, а цілий ряд пунктів Програмових постанов [...] визначували конкретні засади майбутнього демократичного ладу»¹⁵. Саме ці уточнення 1950 р. можна вважати своєрідним завершенням формування ідейно-політичної бази українського визвольного руху. Інші програмні документи чи публіцистичні твори не вносили чогось якісно нового, а лише поглиблювали вже сформульовані положення. Зокрема, питання про місце демократії в

¹⁵ *ОУН в світлі постанов...* — С. 105.

ідейно-політичних засадах визвольного руху аналізували провідні ідеологи руху Петро Федун¹⁶ та Осип Дяків¹⁷.

Інакшим шляхом пішов розвиток ідеології ОУН в умовах еміграції¹⁸. Аналізуючи причини цього, більшість істориків вказують передовсім на відірваність людей, що очолили Закордонні Частини ОУН, від еволюційних процесів, які проходили в Україні¹⁹. Наголошується на тому, що Степан Бандера, Степан Ленкавський, Ярослав Стецько та інші, провівши роки війни у німецьких концтаборах, не сприйняли ідеологічних змін, адже не були свідками їхнього визрівання в українських умовах. Очевидно, цей психологічний чинник відіграв важливу роль у тому, що керівництво ЗЧ ОУН обрало іншу дорогу ідейного розвитку організації, проте, на нашу думку, її дещо переоцінюють. Значно важливішим було те, що в Україні за відсутності інших організованих форм політичного життя націоналістична ідеологія ОУН органічно перейшла у формат програми загальнонаціонального руху. На еміграції ж український національний рух був представлений цілим спектром політичних організацій та напрямів, з яких більшість мали доволі глибоке кількадесятилітнє коріння. Відповідно, тут не було ані потреби, ані можливостей для ОУН своєю ідеологією перекривати весь цей спектр. Більш того, нагальнішим ставало завдання утримати та сконсолідувати власне членство, що опинилося в непростих умовах еміграції, аби воно не розчинилось у загальному морі українського національного руху. Тож, актуальними залишились ідейні засади попереднього періоду (плекання винятковості членів ОУН, наголос на формуванні особливих психологічних та моральних засад у членів організації, що мали вирізняти їх серед загалу), які допомагали організації зберегти самобутність. Очевидно, Степан Бандера як керівник ОУН бачив це і тому підтримував ту лінію, яка гарантувала збереження структури.

¹⁶ Полтава П. *За тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській Державі* // *Галузевий державний архів Служба безпеки України (далі – ГДА СБУ)*. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 253–291.

¹⁷ Горновий О. *Про наш демократизм* // *ГДА СБУ*. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 493–506.

¹⁸ *Найцікавішою роботою на цю тему є книжка: Мірчук П. За чистоту позицій українського визвольного руху*. – Мюнхен–Лондон, 1955. *Незважаючи на гострий полемічний стиль викладу, автор висловлює в ній низку слушних думок.*

¹⁹ *Див., до прикладу: Касьянов Г. Ідеологія Організації Українських Націоналістів... – С. 463. Загалом, це твердження стало майже хрестоматійним.*

Врешті, як показали подальші події, з такого погляду, це був правильний вибір. Тоді, коли альтернативна до Бандери група (в якій, до речі, опинилася велика кількість інтелектуалів, людей, що безпосередньо доклалися до ідейної еволюції ОУН в Україні) досить швидко розчинилася у загальному потоці еміграційного життя, ЗЧ ОУН надалі ефективно діяла, ба навіть у наступні десятиліття розрослася чисельно та географічно.

Отже, ідейно-програмові засади українського визвольного руху слід розглядати саме як динамічне явище, що пройшло у своєму розвитку низку важливих етапів, як явище, що зазнавало істотних зовнішніх та внутрішніх впливів. Ці засади формувалися протягом 1920-х—1950-х рр., тобто, приблизно, протягом періоду активної діяльності одного покоління. Дозрівання цих засад, їхня еволюція, була, крім всього іншого, також результатом дорослішання самих її творців та носіїв. Не слід забувати, що ці роки були часом пришвидшеної модернізації всього світу і українського суспільства зокрема. Вочевидь, ці процеси також служили каталізатором еволюції ідеології українського визвольного руху. Гнучкість ідейно-політичних засад ОУН, їхня змінність була тим чинником, що забезпечив організації провідну роль в українському визвольному русі 1920-х—1950-х рр. Я переконаний, що саме погляд на ідеологію ОУН та УПА як на динамічне явище дасть змогу уникнути важливих помилок у її оцінці, стане запорукою адекватного розуміння, а отже й усвідомлення місця та значення боротьби обох структур у загальноукраїнському та загальносвітовому історичних контекстах.